

ПРОТИСТОЯННЯ ТИМУРА І ТОХТАМИША ТА ЗМІНА ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ НАПРИКІНЦІ XIV ст.

Мавріна О. С.

В кінці XIV століття на території Півдня Східної Європи відбувалися процеси, що призвели в XV ст. до зміни політичної карти Східної Європи загалом. Мова йде про протистояння між середньоазійським правителем Аміром Тимуром та ханом Золотої Орди Тохтамишем. Хан Тохтамиш увійшов у татарську історіографію як „великий”: [Сафаргалиев 1996, 398]. Це визначення татарських істориків по відношенню до Тохтамиша пов'язано з тим, що саме його прихід до влади у 1379 році привів до закінчення в державі періоду безперервної зміни ханів та двадцятирічної міжусобної боротьби.

Тохтамишу вдалося об'єднати на деякий час під своєю владою Синю Орду, Хорезм, Астраханський уділ, орду Мамаю. Думка М. Сафаргалієва, що це об'єднання було результатом політичного плану Тимура не знаходить підтвердження як в джерелах так і подальшому розвитку подій [Сафаргалиев 1960, 142]. Звичайно, що Тимур мав за мету підкорення улуса Джучі, але негативний досвід війни за приєднання Хорезму змусив його змінити тактику боротьби. Тимур відмовився від відкритого нападу на улус Джучі і зробив спробу підкорення його за допомогою підставних ханів із царевичів роду Джучі. Він прагнув скинути з престолу Урус-хана, який занадто посилювався, а досягнути цього намагався за допомогою маріонетки в особі Тохтамиша.

Після перемоги Тохтамиша над сином Урус-хана Тимур-Мелеком у 1379 році частина емірів лівого крила перейшла на сторону Тохтамиша, серед них був і головний емір Кок-Орди Казан-бахадур [Тизенгаузен 1884, 131, 132], Алі-бек, який раніше підтримував Урус-хана в кампанії проти Тимура [Сафаргалиев 1960, 141].

Весною 1380 року Тохтамиш із Синьої Орди пішов на Сарай і „область” Мамаю [Тизенгаузен 1941, 109, 133, 150]. Подробиці походу Тохтамиша на захід, завоювання ним Сарая, Астрахані, перемоги над Мамаєм маловідомі. Про це немає свідчень у перських авторів, немає подробиць і у арабських авторів, які на цей час вже

втрапили зв'язки з Ордою. Дата захоплення Сарая Тохтамишем відсутня і в Ібн-Халдуна, який пише, що після того як Тохтамиш завоював Сарай, уділ Хаджи-Черкеса в Астрахані, він вступив в Крим проти Мамає [Тизенгаузен 1884, 391]. Той факт, що Мамає після поразки на Куликовому полі втікає в Крим, а не на Волгу, скоріше всього свідчить про те, що в 1380 році Тохтамиш вже захопив Сарай.

Успішні дії Тохтамиша проти Мамає пояснюються тим, що після поразки на Куликовому полі Мамає вже не міг утримувати в своїх руках владу, тим більше, що серед західної монгольської аристократії посилювались тенденції підтримки сильної єдиноподобної політики, яку проводив Тохтамиш. Тому повну поразку Мамає довершив перехід татарської аристократії на сторону Тохтамиша. Мамає змушений був звернутися про допомогу до кафінців.

Як повідомляє літопис Тохтамиш вбив Мамає, а його орду та його багатства забрав собі [Полное собрание 1862, 69]. За М. Балардом Мамає був убитий в Каффі на одному із базарів у 1381 р. напевно найманцями Тохтамиша [Balard 1978, 458].

До кінця 1380 року влада Тохтамиша розповсюдилась на всі райони Дешт-і-Кипчака, в 1382 році в складі держави Тохтамиша згадується Волзька Болгарія [Федоров-Давыдов 1973, 153]. У 1382 році Тохтамиш організував похід на Москву. Коаліція руських князів, що виникла перед Куликовською битвою розпалась і московський князь не зміг виступити єдиним фронтом проти Тохтамиша. Колишні союзники московського князя Дмитра Івановича – нижньоновгородський князь Дмитро Костантинівич та рязанський князь Олег, визнали васальну залежність від татар і супроводжували Тохтамиша в його поході на Москву [Сафаргалиев 1960, 144]. Після триденної осади Москва була взята Тохтамишем, а після підкорення Твері влада Тохтамиша розповсюдилась на північно-східну Русь [Насонов 1940, 135–136]. Походи Тохтамиша повернули Дмитра Донського в становище “данника” Орди.

Таким чином, Тохтамишу вдалося об'єднати навколо Сарая всі улуси Золотої Орди й своїми успіхами він перш за все мав завдячувати Тимуру. І хан і його найближчі еміри це розуміли, тому на початку свого владарювання Тохтамиш залишався вірним своєму покровителю. Але після того як померли еміри Урук-Тимур і

Ак-Буга, які були вихідцями із Синьої Орди та економічно пов'язані з Середньою Азією, в оточені Тохтамиша з'являються нові люди орієнтовані на західні улуси. Тай й сам Тохтамиш з ростом своєї могутності почав проявляти прагнення до самостійної і незалежної політики.

Тохтамиш прагне розірвати свою залежність від Тимура і повернутися до традиційної політики попередніх ханів Золотої Орди. В 1384–1385 роках політичних курс Тохтамиша повністю змінюється. Він направляє своїх послів в Єгипет з метою укладання союзу проти Тимура. В тому ж 1385 році Тохтамиш нападає на Азербайджан і Іран. Ці території були сферою інтересів Тимура, він раніше за Тохтамиша почав боротьбу за захоплення Ірану (ще в 1380 році Тимур заволодів східним Іраном, в 1385 році війська Тимура вторглись в Ісфахан і Азербайджан, що нанесло відчутний удар по золотоординській торгівлі). У зв'язку з цим Тохтамиш вирішив не допустити Тимура в Азербайджан. В 1385 році почалася облога Тебриза, яка закінчилася сплатою дані Тохтамишу, а 1386 році Тохтамиш, порушивши мирний договір розграбував Тебріз, спустошив міста Міранда, Накічеван.

Великодержавна політика Тохтамиша йшла за традиційною схемою монгольської внутрішньої й зовнішньої політики “сильної влади”. Була проведена грошова реформа, Золота Орда вступила в союз з мамлюкським Єгиптом, пред'явила претензії на Азербайджан. Але ця політика не принесла необхідних результатів, тому що була суперечливою по своїй суті, так як не спиралась на достатньо сильні кола прибічників об'єднання. Ця суперечливість проявилась як в проведенні грошової реформи 1380 р., так і в політичних діях хана Тохтамиша, який з одного боку прагнув до посилення центральної влади, а з іншої роздавав сюргали й підтверджував привілеї знаті [Федоров-Давыдов 1973, 154]. І хоча його політика була направлена на розвиток ремесла й торгівлі, економічна ситуація складалась так, що в золотоординських містах починається період занепаду. До остаточного занепаду призвели війни з Тимуром.

Фактично, саме відносини Тохтамиша з Тимуром були визначальними в політичному житті Золотої Орди кінця XIV століття. Питання підтримки або протидії Тимурові стало головним для різних угруповань татарської аристократії. З'являються нові сили орієнтовані на західні улуси, які виступали проти союзу з

Тимуром, проводячи лінію відновлення великодержавної політики перших Джучидів.

Однак, після перших успіхів у таборі Тохтамиша, виникла внутрішня змова, яку організувала група прихильників союзу з Тимуром. Частина емірів лівого крила перейшла на сторону Тимура, серед них Кунче-оглан, Тимур-Кутлук, Едигей, який був фактичним главою всієї кок-ординської аристократії [Тизенгаузен 1941, 155, Сафаргалиев 1960, 148].

Військову кампанію 1388–1389 рр. проти Тимура Тохтамиш програв – він не тільки не зміг відвоювати Хорезм, але втратив свої володіння на Сирдар’ї (з містом Сигнаком). Ця невдача Тохтамиша призвела до виникнення серед татарської аристократії опозиційного руху. Частина татарських князів перейшла на сторону Москви, про що свідчать руські літописи [Полное собрание 1897, 125; Полное собрание 1862, 139], а частина на сторону Тимура. Про змову проти Тохтамиша говорить офіційний документ того часу – ярлик Тохтамиша Ягайлу, який демонструє, що царевичі Бек-булат, Ходжа-ад-Дін, князь Бакши, Турджак-Берди і Давуд вступили в таємні відносини з Тимуром і відправили до нього еміра (“князя”) Едигея, підбурюючи його до війни з Тохтамишем [Березин 1851, 21, 51].

Тимур вирішив розпочати війну, тому дуже швидко зібрав військо. Тохтамиш був неготовий до нової війни і зробив спробу до примирення з Тимуром. Але Тимур не пішов на примирення, і в лютому 1391 року після курултая з царевичами та емірами виступив в похід проти Тохтамиша. Час виступу був вибраний дуже вдало – про похід Тимура Тохтамишу стало відомо тільки в квітні 1391 року і у Тохтамиша залишилось мало часу щоб зібрати військо, тому деякі військові частини не встигли підійти у визначений Тохтамишем термін (війська з Азову і Булгару), але не дивлячись на це Тохтамиш зумів зібрати військо чисельністю не менше ніж військо Тимура (за деякими джерелами навіть більше) [Тизенгаузен 1941, 164–165].

Тохтамиш розробив план, за яким хотів завести військо Тимура вглиб своєї території і у вигідному місці дати бій. З військової точки зору такий розрахунок був правильний, війська Тохтамиша відступали на північний-захід і підійшли до кордонів колишнього Булгарського царства. За шість місяців переходів військо Тимура було ослаблено у зв’язку з недостатньою кількістю провіанту.

Тохтамиш вирішив дати бій на річці Кондурчі. Ця битва закінчилась повною поразкою Тохтамиша.

Втрати Тохтамиша були дуже великими. Врятуватися вдалося тільки хану і невеликій кількості найближчого оточення. Втрати Тимура невідомі, але напевне теж були значними, тому що Тимур не став переслідувати Тохтамиша, а повернувся до Самарканду, не дивлячись на те, що поволзькі міста Золотої Орди після розгрому військ Тохтамиша залишились без захисту.

Причинами цієї поразки історики, вважають як невдалий вибір Тохтамишем місцевості для битви, що і використав Тимур, так і в першу чергу зраду аристократії в стані Тохтамиша [Тизенгаузен 1884, 392–393; Березин 1851, 51].

Перед своїм поверненням в Самарканд Тимур дав вказівку воєначальникам зібрати людей Тохтамиша, які розбіглися і відправити їх в Середню Азію [Сафаргалиев 1960, 157]. Кунче-оглан, Тимур-Кутлук-оглан і Едигей, які супроводжували Тимура в цьому поході, повинні були повернутися в свої улусі зібрати людей і підготувати їх до переселення. Та Едигей відговорив Тимур-Кутлука повертатися до Тимура [Тизенгаузен 1941, 172], тому у своєму улусі Тимур-Кутлук зібрав старшин всіх племен, які проголосили його ханом [Федоров-Давыдов 1973, 157; Сафаргалиев 1960, 158]. Едигей повернувся до свого улусу племені Мангит, і як глава цього племені проголосив себе князем Мангитського юрту, на базі якого пізніше була організована Ногайська Орда [Сафаргалиев 1960, 158]. Інший учасник цього походу на боці Тимура царевич Бек-булат, ще під час битви на річці Кондурчі (1391 р.), повернувся в свій улус, що знаходився в верхів'ї Дунаю і проголосив себе ханом [Полное собрание 1897, 96], а потім захопив Сарай [Сафаргалиев 1960, 150; Березин 1851, 51].

Після битви на р. Кондурчі в Золотій Орді розпочинається період боротьби за престол, у якій Тохтамиш робить спроби відновити в повному обсязі свою владу в Орді. У період міжусобних воєн Крим завжди відігравав важливу роль, сюди втікали хани під час боротьби за престол. Восени 1391 р. Тохтамиш вступає в війну з Бек-Булатом (Пулатом), який втікає до Криму.

Під час перебування Тохтамиша в Криму, Сарай захопив Тимур-Кутлук і проголосив себе ханом. Ця ситуація змусила Тохтамиша залишити Крим і повернутися до Сараю. Після відновлення своєї влади в Сараї [Савельев 1857, 76], Тохтамиш по-

вертається до Криму, де поновлює боротьбу з Бек-Булатом. Ібн-Халдун повідомляє про осаду Крима, під час якої оглана Булата було вбито [Тизенгаузен 1884, 393].

До 1392 р. відноситься ярлик Тохтамиша, даний одному із представників кримської знаті Бек-Хаджию, який звільняє його від усяких податків і робить “вільним тарханом” [Березин 1950, 16]. Після перемоги на Бек-Булатом, Тохтамиш призначив у Криму свого намісника еміра Кутлук-Бугу (Кутлуг-Буку), ім'я якого згадується в ярлику як обласний начальник Криму [Березин 1950, 16].

Таким чином, на початок 1393 року практично вся територія Золотої Орди, окрім районів Синьої Орди, була в руках Тохтамиша, про що він повідомляв у ярлику Ягайлу 1393 року [Березин 1851, 21–22; Сафаргалиев 1996, 417]. На думку М. Сафаргалиєва, метою видачі цього ярлика було не тільки відновлення торгових відносин між обома державами й виплата “виходу” з територій, які раніше були підданими хана, а також укладання антитимурівського воєнного союзу [Березин 1851, 21–22, 51; Сафаргалиев 1996, 418].

М. Сафаргалиєв порівнює ярлик Ягайлу і його російський переклад, що був зроблений одночасно з оригіналом, і прийшов до висновку, що в російському перекладі наявна вставка, якої не має в татарському варіанті, де мова йде про створення воєнного союзу [Березин 1851, 21–22, 51; Сафаргалиев 1996, 418].

Очевидно, з цією ж метою були організовані посольства Кутлу-Буга і Асана (Хасана) до Литви в 1393 році, а в 1394 р. посольство до єгипетського султана Еззахіра [Тизенгаузен 1884, 363], також велися переговори з Грузією і Османідами [Сафаргалиев 1960, 161]. Немає свідчень, якою була відповідь, Ягайла і єгипетського султана, але вона могла бути позитивною, тому що Тохтамиш розв'язує новий конфлікт з Тимуром. В той час коли, Тимур воював із Грузією Тохтамиш вирішив вступити з ним в протиборство і завадити Тимуру взяти Дар'яльські ворота. Повівши військо через Дербент, еміри Тохтамиша вступили в Ширван. Тимуру вдалося відстояти місто, але він був неготовий ще до війни з Тохтамишем, і щоб виграти час взимку 1395 р. надсилає до Тохтамиша посольство з тим, щоб домогтися примирення з ханом. Однак, еміри Тохтамиша вирішили не йти на примирення з Тимуром.

Таким чином не поступливість Тохтамиша призвела до війни 1395–1396 рр. Ця війна розпочалася в умовах набагато гірших для Золотої Орди ніж кампанія 1391 року. Хоча Тохтамиш підкорив собі основні території Золотої Орди, казна відчувала нестачу в грошах, а в самій Орді почалися внутрішні чвари між вельможами. Ніконовський літопис повідомляє про битву на р. Волзі між татарськими вельможами, де загинуло “много князей и татар” у вересні 1395 р. [Полное собрание 1897, 158], М. Сафаргалієв вважає, що ця подія відбулася ще декількома місяцями раніше до нападу Тимура, а виступ військ Тимура проти Золотої Орди припадає на весну 1395 р. [Сафаргалієв 1996, 419].

Відчуваючи слабкість свого становища Тохтамиш посилав свого посла Уртака з пропозицією миру, але ця пропозиція надійшла з запізненням, коли військо Тимура вже підійшло до кордонів Золотої Орди і зупинити його вже було неможливо. Тимур і Тохтамиш зустрілися біля Деяково на р. Терек. Ця битва закінчилась повною поразкою Тохтамиша.

Під час бою в стані Тохтамиша розпочалися чвари між емірами, частина війська зрадила Тохтамиша й покинула поле бою. Тохтамиш із невеликою кількістю своїх прихильників відступив у сторону Булгар – “землю русских” [Тизенгаузен 1884, 330, 363, 548]. Після перемоги на р. Терек військо Тимура пішло на Волгу, розгромило й знищило золотоординські міста [Сафаргалієв 1996, 422].

У столиці Золотої Орди Сараї Тимур проголосив царевича Куюрчак-оглана (Койричак) сина Урус-хана, ханом Золотої Орди [Сафаргалієв 1996, 423; Федоров-Давыдов 1973, 160]. На цей час еміри Тохтамиша, що втекли з поля бою на р. Терек проголосили ханом царевича лівого крила Таш-Тимура, сина Джанака, який належав до нащадків Тукай-Тимура; монети з іменем Таш-Тимура, відчеканені в Криму й датовані 794 р.х. (1395 р.) [Савельєв 1857, 229].

Поява в Золотій Орді іншого хана, примусила Тимура направити свої війська в західні улуси Золотої Орди. Дійшовши до Дніпра він в місцевості Манкірман (Аккерман) пограбував улус Бек-Ярик-оглана, який втік в низини Дону, Таш-Тимур-оглан і Актау втекли, переправившись через Дніпро.

У Криму був розграбований улус прибічника Тохтамиша Бек-Хаджи, який отримав від нього ярлик у 1392 році. Заволодівши

Кримом війська Тимура 18 днів тримали в облозі Каффу, а коли місто врешті було взято, то все немусульманське населення було забрано в полон [Тизенгаузен 1884, 254].

Пограбувавши кримські міста, загони Тимура вийшли до Азовського моря й атакували залишки військ Бек-Ярик-оглана. Далі Тимур пішов до верхів'я Дону і вторгся в кордони Рязанського князівства. Пробувши на території Рязанського князівства 15 днів війська Тимура повернулись назад; син Тимура Міраншах пограбував області Азака (Тану), пішов на Кубань в область черкесів, зруйнував м. Маджар.

Повністю підкоривши Золоту Орду, Тимур у головних містах посадив своїх намісників, наприклад для управління Астраханю був призначений емір Омар-і-Табані, але місцеве населення зустріло намісників вороже. В результаті одного із проявів ворожнечі місцевого населення Тимур зимою 1395–1396 р. розграбував і спалив Астрахань, жителі були виселені за кордони міста, після чого місто вже не можливо було відбудувати. Інші міські центри Золотої Орди – Сарай, Старий Сарай, Бальджимен, Азак, Солхат, Деяків також були зруйновані й спалені. Руйнуючи міста Тимур мав на меті підірвати караванну торгівлю, шлях якої пролягав через Крим і Хорезм. Масштабні руйнації Тимуром міст Золотої Орди, пограбування мешканців, переселення населення в Середню Азію, все це нанесло важкий удар по державі після якого вона вже не змогла піднятися.

Таким чином, другий похід Тимура в 1395–1396 роках проти Золотої Орди наніс удар по важливих центрах держави; були зруйновані міста розташовані на шляху караванної торгівлі – Каффа, Солхат, Азак, Маджар, Астрахань, Старий Сарай, Сарай.

Фактично, війни Тимура з Тохтамишем, а особливо поразка останнього в 1396 році на р. Терек привели до розпаду Золотої Орди. Тенденції до обособлення посилились. Невдачі Тохтамиша привели до того, що аристократія покинула хана і повернулася в свої улуси. Це дало Тимуру можливість швидко зруйнувати завойовану країну.

Була повністю знищена караванна торгівля в результаті розорення міських центрів. Караванний шлях, що відіграв велике значення не тільки для Золотої Орди, але й для всієї середньовічної торгівлі, після зруйнування таких міст як Тана, Сарай, Астрахань, Солхат перестав існувати. Венеціанські та генуезькі

купці, які тримали в своїх руках всю східну торгівлю, стали використовувати інші шляхи, що лежали далі на південь через Сирію та Іран. У зв'язку з цим золотоординські міста Сарай, Астрахань, Солхат, Маджар, Тана після 1396 року втратили своє значення.

Більша частина кочівників потрапила в полон і була переселена Тимуром в Середню Азію, частина перекочувала сусідні держави. Населення відкочовувало на околиці під захист більш могутніх царевичів. Під час міжусобних війн аристократії, невеликі орди, які не могли захистити себе, консолідувалися біля більш сильних царевичів [Сафарґалиєв 1996, 429].

Сарай втратив значення важливого економічного й політичного центру. Столиця та її околиці були більш розорені ніж інші провінції держави, тому населення мігрувало на околиці. Монетний чекан Сарая після 1396 року зменшився порівняно з Астраханю, Кримом, Булгаром. І хоча Астрахань, Солхат, Азак були відбудовані одночасно з Сараєм, в подальшому вони відігравали більшу роль ніж столиця Золотої Орди. З 1396 року боротьба між угрупованнями аристократії йде вже не за столицю, а за околиці – Крим, Астрахань, Булгар.

На теренах Золотої Орди після поразки Тохтамиша з'явилося декілька ханів, які розділили між собою Джучіїв улус. На лівому березі Волги в районі Сарая правив ставленик Тимура Кююрчакхан, в Нижньому Поволжі, в районі Астрахані Тимур-Кутлук, на Яїці Едигей, в Криму Таш-Тимур. Кожен хан в своєму улусі проводив політику незалежного правителя.

Місцеперебування Тохтамиша в цей період не зовсім ясно. Історики Тимура говорять про втечу в 1395 році Тохтамиша в район Булгар, де він у 1395–1396 роках робив спробу закріпитися [Тизенгаузен 1884, 330, 363]. Руські літописи повідомляють про появу військ Тохтамиша в Рязані, зруйнування Нижнього Новгороду й “поморських городів”. Ніконовський літопис помилково відносить перебування Тохтамиша в Середньому Поволжі до 1398 року” [Полное собрание 1862, 162–163], та це скоріше було у 1395–1396 роках, коли Тохтамиш спробував зібрати навколо себе залишки розпорошеної орди татар з тим щоб знову підкорити собі Улус Джучі.

До травня 1396 року відносяться відомості, отримані з Єгипту про появу Тохтамиша в Криму, де він за допомогою одного із ширинських вельмож Руктимір-бея прийшов до влади. За цю допо-

могу Тохтамиш зробив Руктимір-бея старшим еміром і видав за нього свою рідну сестру Джанакі [Лашков 1895, 124]. У 1396 році хан Тохтамиш у Криму був зведений на трон, але не як хан Золотої Орди, а тільки як хан Криму [Сафаргалиев 1996, 431].

В кінці XIV і протягом перших двох десятиліть XV століття, Едигей за допомогою підставних ханів намагався втримати велику державу в рамках колишніх кордонів. В 1399/1400 роках провів третю уніфікаційну грошову реформу (подібно до Тохтамиша), але фактично це була механічна спроба об'єднати економічне життя різних регіонів колись єдиної країни. Після розгрому Тимуром золотоординських міст, зв'язати економічне життя в одну господарську структуру було вже не можливо.

В 1397 р. Тохтамиш був вигнаний із Криму, і ханом у Криму став один із перших підставних ханів Едигея Тимур-Кутлуг (Кутлук), про що говорить тарханний ярлик від 27 квітня 1397 року, даний Мухаммеду, сину Хаджи Байрама [Радлов 1888, 21].

Та Тохтамиш і його нащадки залишались загрозою для Едигея як претенденти на престол. Джерела, які б могли прояснити діяльність Тохтамиша в період з 1399–1405 роки до нас не дійшли. Історики Тимура, повідомляючи про союз Тохтамиша з Тимуром, не уточнюють, де саме знаходився Тохтамиш і звідки він вів переговори з Тимуром, вказуючи, що знаходився десь недалеко від Самарканду. За свідченнями Шераф-ад-діна Ієзді, зближення з Тимуром відбулося з метою повернення улуса Джучі [Тизенгаузен 1941, 189]. Руські ж літописи повідомляють, що Тохтамиш перебував у Сибіру. На думку М. Сафаргалієва, воєнний союз Тохтамиша з Тимуром не міг бути укладений в лютому 1405 році, так як ця подія відбулась раніше [Сафаргалиев 1996, 436]. Дослідник вважав, що зразу ж після поразки на Ворсклі у 1399 році Тохтамиш втікає до Сибіру й організовує там великий за розмірами улус; юрт Тохтамиша історик позначив у районі трьох рік: Обь, Том, Чулим [Сафаргалиев 1996, 436].

Не дивлячись на те, що на початку XV століття Тохтамиш знову вступає в союз з Тимуром і в подальшому сини Тохтамиша шукали підтримки в боротьбі з Едигеєм у Тимуридів, саме протистояння Тимура і Тохтамиша наприкінці XIV століття та поразка останнього призвели до незворотних процесів в золотоординській державі, а з часом і до появи на її теренах нових політичних об'єднань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березин И. Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадат-Гирея. С введением, переписью, переводом и примечаниями издано И. Березиным. – Казань, 1851. – 217 с.
2. Березин И. Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польскому королю Ягайлу 1392–1393. – Казань, 1950. – 70 с.
3. Лашков Ф. Ф. Сборник документов по истории крымскотатарского землевладения. // ИТУАК № 23, 1895, с. 118–128
4. Насонов А. Н. Монголы и Русь. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 178 с.
5. Полное собрание русских летописей. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. – СПб.: Изд. Археограф. комиссии, 1862. – Т.9. – XXIII+256 с.
6. Полное собрание русских летописей. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью (продолжение). – СПб.: Изд. Археограф. комиссии, 1897. – Т.11. – VII+254 с.
7. Радлов В. Ярлыки Тохтамыша и Тимур-Кутлука // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. – СПб., 1888 – Т.III. – Вып. I, II. – С. 115–132.
8. Савельев П. С. Монеты Джучидов, Джелаиридов, Джагатидов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша. – СПб., 1857–1858. – 631 с.
9. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций (Из опыта образования и распада империй X–XVI в.). – М., 1996. – С. 227–526.
10. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордовское книж. изд-во, 1960. – 276 с.
11. Тизенгаузен В. Г. Материалы, относящиеся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. Т.I. – 453 с.
12. Тизенгаузен В. Г. Материалы, относящиеся к истории Золотой Орды. – М.–Л., 1941. – Т.II. – 305 с.
13. Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. – 179 с.
14. Balard M. La Romanie Génoise (XIII – début du XVe siècle). – Roma –Genova, 1978. – V.I, II. – 460 p.